

Inspiration som hämtats i Ruhrområdet har bland annat tagits med till Forsbacka bruk.

Rivning har varit en del av omvandlingen i Halle Neustadt.

Nystart för krympande samhällen

Tysklands IBA-modell kan bli väg till ljusnande framtid

Bostäder där ingen bor. En konsekvens av att orter avfolkas och därmed ett faktum i många av Sveriges kommuner. Arkitekten Anders Johansson ser dock lösningar när han tittar på Tysklands IBA-program.

TEXT: ANNA RÖKAEUS. FOTO OCH ILLUSTRATION: TESTBEDSTUDIO ARKITEKTER

Trots att många svenska kommuner länge har lidit av avfolkning och tomma bostäder har problemen ännu inte varit lika stora i Sverige som de är och har varit i Tyskland. Det var där som begreppet »krympande städer« myntades i början av 2000-talet. Men att många platser i Tyskland drabbats så hårt av att invånarantalet sjunker har även gjort att många lösningar

fötts i landet, som nu är i framkant när det gäller att skapa en fungerande framtid för städer och orter med en minskande befolkning.

– Att fabriker läggs ned på platser där industrin spelat en stor roll är en huvudorsak till att städer förlorar många invånare, så krympande städer går att hitta i alla postindustriella miljöer, för-

utom i Sverige och Tyskland exempelvis i England och USA. Men i Tyskland har problemen varit väldigt omfattande och det är ingen annanstans som man har arbetat så kreativt med lösningar som där. Medan man i Sverige knappt har velat erkänna att problemet existerar, har man i Tyskland försökt hitta nya vägar för städerna som krympt, berättar Anders Johansson, doktor i arkitektur och en av arkitekterna bakom byrån Testbedstudio som länge studerat fenomenet krympande städer.

Både i Sverige och i andra länder bör man alltså låta sig inspireras av hur man har hanterat problematiken i Tyskland, råder Anders Johansson. För oavsett hur hårt drabbad en plats är, så är konsekvenserna av att städer krymper desamma.

– Först ser man tomma hus, sedan förfallna hus.

NYA BOSTÄDER BIDROG TILL PROBLEM

Tittar man på Tyskland blir fenomenet krympande städer extra tydligt om man riktar blicken mot den östra delen av landet. Där har problemets uppkomst också fler dimensioner än nedlagda industrier.

I DDR byggdes under 1970-talet stora förortsområden med hjälp av lån från staten – i mycket liknade de Sveriges miljonprogramsområden. 1990, när DDR slutade existera, var detta bo-

stadsbestånd i dåligt skick och för att folk skulle få bättre boendestandard byggdes omkring 800 000 egnahemshus i östra Tyskland, även dessa med hjälp av statliga subventioner. Folk flyttade till de nya bostadsområdena och flerfamiljshusen från DDR-tiden tömdes på invånare. Konsekvensen blev en mängd tomma hus som fortfarande var belånade – när DDR upphörde hade lånen flyttats till privata banker.

– Problemet med avfolkning och tomma bostäder har i östra Tyskland även drabbat innerstäderna i storstadsområden. I Tyskland har man små enheter skattemässigt – det betyder att om väldigt många flyttar från till exempel stadskärnan till ett av stadens förortsområden så får stadskärnan väldigt lite pengar. De områden som folk lämnar blir alltså fattiga, berättar Anders Johansson.

Men det är inte bara vissa områden och delar av städer som är drabbade av utflyttning i östra Tyskland. Hela östra Tysklands befolkning har minskat med miljontals invånare sedan 1990. Det som tidigare var Östtyskland har tidvis lidit av en arbetslöshet på uppåt 20 procent, något som enligt Anders Johansson lett till att välutbildade har flyttat från den östra delen av landet till den västra. Därmed har det inte funnits tillräckligt med kvalificerad arbetskraft i östra Tyskland för att locka investerare och en ond cirkel av social och ekonomisk tillbakagång har uppstått.

TEMA: Ny era för gamla fabriker

► – 2008 och några år innan dess var det cirka 50 000 personer per år som flyttade från öst till väst. Att befolkningen minskar samtidigt som nya bostäder har byggts medför tomma bostäder. I mitten av 2000-talets första decennium fanns en miljon tomma lägenheter i östra Tyskland, vilket är som om hela Sveriges miljonprogram skulle stå tomt. Om man räknar bort gamla Västberlin har östra Tyskland idag cirka 15 miljoner invånare. Även hushållens storlek har minskat, säger Anders Johansson.

LÖSNINGAR

När folk flyttar från förortsområden, från innerstäder och från hela östra delen av ett land – när bostäder töms samtidigt som det inte finns några pengar – vad gör man då?

Under hela 2000-talet har det i Tyskland pågått ett statligt åtgärdsprogram, Statumbau Ost. Det innebär att om förfallna hus från DDR-tiden rivs, löser staten in de lån som återstår. Dessutom bidrar staten till upprustningen av de hus som står kvar. På så sätt uppmuntrar staten ägarna, både privata och icke-privata, att riva. Hyresgästerna koncentreras i de hus som återstår.

– Miljardbelopp har lagts på att riva bostäder från DDR-tiden för att de tomma och förfallna bostäderna ska bli färre. Mellan 2001 och 2009 revs nästan 300 000 bostäder i östra Tyskland. Mellan 2010 och 2016 planerar man att riva ytterligare 200 000 till 250 000. Idag tycks de tomma lägenheterna vara mer fördela-

de på olika bestånd och de mest utsatta områdena har till viss del kommit till rätta med problemen. Men man tror också att de tomma lägenheterna kan komma att öka. Programmet har kritiserats för att bara nagga problemen i kanten, berättar Anders Johansson.

I Tyskland har det de senaste tio åren även arrangerats tävlingar, konferenser och utställningar där svar på problematiken har presenterats och diskuterats. Det finns en mängd forskning inom området – mycket av den är kopplad till det statliga åtgärdsprogrammet liksom till statsutvecklingsprojekt och kommunal verksamhet – och analysmetoder och utvecklingsstrategier har vuxit fram.

– Enorma ekonomiska resurser har ställts till förfogande för att bemöta problemet med de krympande städerna, säger Anders Johansson.

IBA, Internationale Bauausstellung, en slags byggmässa som återkommer på olika platser i Tyskland, har kommit att spela en viktig roll för städer som krymper.

– IBA är en väldigt gammal företeelse. Första moderna IBA ägde rum i Berlin på 1950-talet, och sedan har IBA-programmen poppat upp lite här och där. Det är ett stadsomvandlingsprogram som pågår under lång tid och som kulminerar i en utställning där de olika projekt som ingått i programmet presenteras. En flerårig process som syftar till att regenerera en hel region. Ramen utgörs

av ett IBA-kontor som håller ihop projekten i de olika områdena. Både privata och icke-privata aktörer i aktuell delstat och även nationellt bidrar till finansieringen. Man kan säga att IBA bygger på en koordination av både resurser och marknadsföring, förklarar Anders Johansson.

IBA EMSCHER PARK, RUHROMRÅDET

Tittar man tillbaka på tiden innan 1990 hittar man samma problem i Västtyskland som efter DDR-tidens slut präglade östra delen av Tyskland. I spåren av nedlagda kol- och stålindustrier minskade antalet invånare i Ruhrområdets städer långt innan begreppet krympande städer var myntat.

– Eftersom Ruhrområdet fick problem till följd av minskande befolkning redan på 1960- och 1970-talet, ligger regionen också mer än tio år före andra platser när det gäller att hitta lösningar, berättar Anders Johansson.

En stor skjuts i en ny positiv riktning fick regionen genom IBA Emscher Park som pågick i norra Ruhrområdet mellan 1989 och 1999. 120 olika projekt innefattades och totalt två miljarder euro investerades. I en IBA-process identifieras det som är specifikt för en viss ort eller stad, till exempel vad gäller historia eller kultur, samt vad som kan locka besökare. Detta lyfts sedan fram i olika projekt. I IBA Emscher Park var det naturligt att ta avstamp i områdets industriarv. Till exempel gjordes Europas största gasklocka

Tysklands IBA-modell

om till evenemangsscen och utsiktspunkt.

– I IBA Emscher Park ingick allt från museala projekt till äventyrsplatser. I början var de olika inslagen ganska isolerade från invånarnas vardag och mest för turister, men idag har IBA-projekten blivit integrerade i samhället och därmed inneburit ett långsiktigt positivt lyft för regionen. Den negativa inställningen till områdets industribakgrund har förbättrats, både bland invånare och utomstående. IBA Emscher Park har blivit ett föregångsprojekt och en modell för upprustning av postindustriella områden, säger Anders Johansson.

IBA STADTUMBAU 2010, SACHSEN-ANHALT

Ett exempel på ett IBA-program i östra Tyskland är det som för ett par år sedan nådde sin kulmen i delstaten Sachsen-Anhalt: Stadtumbau 2010. De problem som detta IBA angrep beror till stora delar på strukturomvandlingarna efter DDR:s fall. Sedan 1989 har Sachsen-Anhalt förlorat ungefär 17 procent av sin befolkning. I IBA-programmet deltog 19 städer med förortsområden, alla med sitt eget tema.

– När det gäller ekonomiska resurser har IBA Stadtumbau i Sachsen-Anhalt skiljt sig från IBA Emscher Park i Ruhr. Ruhrområdet ligger i en delstat där de ekonomiska resurserna är stora och det fanns gott om pengar att röra sig med i IBA Emscher Park. Så har inte varit fallet i IBA Stadtumbau. I IBA Stadtumbau har det ►

Ungdomar har byggt parken på murrester av rivna hus i Eisleben, en av städerna i IBA Sachsen-Anhalt.

Badanläggning i koksverket Zollverein i Essen, Ruhrområdet.

TEMA: Ny era för gamla fabriker

också varit större variation på projektens skala och målgrupp än vad det var i Emscher Park, och det har inte fokuserats lika mycket på stora evenemang som det gjordes i Ruhr, utan mer på vardagen, berättar Anders Johansson.

En av städerna som ingått i IBA i Sachsen-Anhalt är Eisleben, en stad med cirka 25 000 invånare. Det är också staden där Martin Luther föddes, vilket har varit utgångspunkten i IBA-projektet. Bland annat har 20 olika punkter med Luther-anknytning märkts ut.

– För några år sedan var Eisleben väldigt nedgången. Trots att det kom en del turister och tittade på Luthers födelsehus och någon kyrka så var det riktigt illa ställt med staden. Här kan man verkligen se att IBA-programmet har gett ett lyft. Staden har återhämtat sig till en normal nivå – samhället fungerar och som besökare ser man inte längre lika många problem. Lokalbefolkningen har blivit mer positiv i och med att de har sett att det händer något positivt med deras stad. En uppåtgående spiral har satts igång, säger Anders Johansson.

Halle är en annan stad som ingått i Stadtumbau 2010. Den är uppdelad i gamla Halle, som till vissa delar är från medeltiden, och Halle-Neustadt som anlades på 1960-talet.

– I slutet av 1980-talet sysselsattes uppemot 30 000 personer i ett av de viktigare industriområdena i Halle-Neustadt. Idag sysselsätter samma industriområde endast ett par tusen. Att arbetsmarknaden har slagits sönder har gjort att befolkningen i Halle Neustadt – där det som mest bott cirka 100 000 personer – mer än halverats, berättar Anders Johansson.

Som en del i IBA-programmet har Halle-Neustadt bland annat länkats samman med gamla Halle genom en spårvagnslinje. Under första halvan av 2000-talet öppnade också ett temporärt hotell i ett tomt höghus i Neustadt. De 92 rummen var inredda av ungdomar i staden och hade alla olika teman, till exempel farmorsrummet och Britneyrummet. Hotellet, som drevs av en teatergrupp, fungerade också som ett kulturhus med shower och installationer.

– Poängen med hotellprojektet var egentligen inte att få ett hotell utan att få ungdomar att engagera sig i sin omgivning. Projektet var också lyckat då det fick folk att komma till, eller stanna i, Neustadt. Det bidrog till att även den delen av staden fick liv. Mönstret var annars att de flesta åkte till den gamla delen av Halle. Även bebyggelsen har rustats upp i Halle-Neustadt, berättar Anders Johansson som menar att staden utvecklats från att ha varit nedgången till att idag vara helt okej.

Enligt Anders Johansson är inte det primära syftet med IBA-programmen i områden med krympande städer att stoppa krympningen, utan att mildra effekterna av den. Målet är att vända en negativ utveckling i spåren av en minskande befolkning till något positivt.

– Man får försöka utnyttja det som är bra. Till exempel att det finns billiga lokaler, säger han.

KRYMPANDE STÄDER – ÄVEN I SVERIGE

Hur stort är då fenomenet krympande städer i Sverige? Enligt Anders Johansson är det omfattande.

– Mellan 1996 och 2011 minskade befolkningen i 59 procent av alla Sveriges kommuner. Detta samtidigt som befolkningen i hela

Befolkningsförändring 1996–2011 Sverige per kommun

■ ökning
■ minskning
Andel som minskar är
59% av kommunerna
81% av landytan

landet ökade med sju procent. Det är en tydlig trend att människor flyttar från mindre till större städer, säger han och nämner studier och arbete som ett par av anledningarna.

I Sverige precis som i Tyskland har flerbostadshus rivits som ett svar på att befolkningen minskar. Hushåll har flyttats om så att de koncentrerats i de hus som står kvar.

– De senaste tio åren har det rivits ungefär 16 800 bostäder i Sverige, från Norrland till Skåne, och många kommuner planerar fortfarande rivningar. Omkring 50 kommuner står för cirka 85 procent av de totala rivningarna. De har var och en rivit mer än 100 bostäder under de aktuella åren, tillsammans mer än 14 000 stycken. En övervägande andel av de aktuella kommunerna tillhör en kommuntyp som har mindre än 25 000 invånare och saknar högskola. Man kan jämföra med att det i dag finns ungefär 16 000 lägenheter lediga till uthyrning över hela landet, och att ungefär 75 procent av dessa finns i samma kommuntyp. Det är alltså de minsta och svagaste kommunerna som drabbats hårdast. Till skillnad från i Tyskland är inte storstäder och innerstäder drabbade, säger Anders Johansson, som tror att vi kommer att få se ytterligare polarisering mellan större och mindre kommuner framöver.

Han berättar att det främst är miljonprogramsbebyggelse och tidigare efterkrigsbebyggelse som folk har övergett och som sedan har rivits. Något som han menar säger en del om denna bebyggelses status och kvalitet.

– Ibland finns det också ett överskott och ett behov av bostäder inom samma kommun. Förmodligen kommer efterfrågan på miljonprogramslägenheter fortsätta att minska, medan efterfrågan på exempelvis sjönära boenden kommer att fortsätta öka.

UPPRUSTNING – EN VÄG ATT GÅ

Anders Johansson och Testbedstudio började intressera sig för krympande städer i början av 2000-talet.

– För arkitekter är fenomenet en spännande utmaning eftersom vi måste tänka tvärt emot vad vi är vana vid – vi brukar rita nya hus, vad gör vi då när det redan finns för många hus? I Tyskland

Tysklands IBA-modell

hittade vi massor med intressanta svar på det, säger Anders Johansson.

Att rusta upp bebyggelse kan vara en komponent som kan bidra till att vända en negativ utveckling i en krympande stad.

– Miljöer som rustas upp har visat sig fungera bättre både socialt och ekonomiskt. Fin och tilltalande bebyggelse ökar självförtroendet hos de boende, vilket ger positiva ringar på vattnet.

Sedan gäller det att miljöerna får liv, och då behöver man planera så att invånarna har något att göra.

– Det är viktigt att de boende får vara delaktiga i utvecklingen av sin trakt. Att de engageras till att bidra till lösningar och att de får samverka i olika projekt, säger Anders Johansson som dock inte tycker att invånarna helt ska lämnas åt sitt eget öde.

– Det behövs också statliga ekonomiska insatser. Men man måste inte invänta politikerna för att utveckla sin stad. Många mindre projekt kan också göra nytta, säger han.

2006 skrev Anders Johansson och hans kollegor en bok om IBA för Sveriges Kommuner och Landsting, SKL. De har också arrangerat konferenser och deltagit i olika evenemang om krympande städer, samt tagit med SKL och SABO på inspirationsresor till IBA Stadtumbau i Sachsen-Anhalt.

Därutöver har de gjort mer konkreta försök att applicera de tyska lösningarna i Sverige. För några år sedan genomförde de till exempel en förstudie över hur stadsutvecklingsförarbetet IBA skulle kunna genomföras i Gävleborg – målbilder och visioner togs fram för ett antal orter i länet.

– Tyvärr har det inte blivit något konkret av dessa. Kommunerna var väldigt intresserade så länge de inte behövde lägga några pengar i projektet, men när de förstod att det även skulle innebära en viss ekonomisk insats så drog de sig tillbaka. Vi på byrån ville gärna genomföra ett IBA-inspirerat program i Sverige och letade vidare efter andra kommuner som ville delta, men efter en tid lade vi projektet på is. Vi hade tagit rätt mycket resurser ur företagets egen ficka och det var för känsligt för kommunerna. Många var intresserade av att vara med i projektet men tackade sedan nej med motiveringen att de inte ville skylta med att de förlorar invånare. Det var inget de ville identifiera sig med eller kommunicera till medborgare och potentiella affärspartners. I Tyskland är det tvärtom – uppmärksamheten kring fenomenet har gjort det närmast coolt att vara en krympande stad, säger Anders Johansson.

För att krympande kommuner ska ha möjlighet att sluta skämmas och istället börja möta det faktum att de krymper behöver vi ta ett kliv bort från vårt samhälles tro på tillväxt, menar Anders Johansson.

– Tillväxtbegreppet blir problematiskt när man i stora delar av Sverige inte kommer att kunna se tillväxt i vare sig befolkning eller ekonomi under en överskådlig framtid, säger han och föreslår att vi istället börjar utgå från begreppet utveckling.

– Utveckling kräver inte tillväxt, utan handlar om att kunna koordinera och fördela de resurser som finns – och om att hitta de fördelar som en ort kan erbjuda. Internationellt har man myntat eufemismer som att »bygga tillbaka«.

BRUKSMILJÖER

En sak som kan få kommuner att krympa är nedläggningar av industrier. Testbedstudio har bland annat varit delaktiga i ett pro-

Anders Johansson, doktor i arkitektur och en av arkitekterna bakom byrån Testbedstudio.

jekt på Forsbacka Bruk, ett järnverk där huvuddelen av verksamheten upphört.

– De äldsta delarna av området är ett litet museum, och en skrotfirma håller till i en av de många byggnaderna, men till stor del står det tomt. Vi ordnade en utställning på bruket där besökarna uppmanades till diskussion om hur nya typer av verksamheter skulle kunna integreras i anläggningen, berättar Anders Johansson.

Att Forsbacka är långt ifrån det enda bruk i Sverige där verksamheten lagts ner tycker Anders Johansson gjorde projektet extra intressant, och på uppdrag av forskningsstiftelsen Arkus jobbar han och byrån nu med en studie om hur bruksmiljöer i Bergslagen kan utvecklas.

– Bruksmiljöer brukar vara otroligt vackra, men ofta lämnas de tomma när ursprungsverksamheten försvinner. Vi tittar på hur besökare kan lockas till dessa miljöer. Vi ser också över hur bruksområden kan göras mer tillgängliga utan bil – vad det finns för kollektivtrafiklösningar, berättar Anders Johansson och påpekar att det redan idag finns positiva exempel på hur gamla bruk kan utnyttjas.

– Wij Trädgårdar lockar folk till Ockelbo, och på Högbo bruk i Sandvikens kommun har bruksmiljön blivit en plats för friluftskärligheter – det finns restauranger och annan försäljning i området och totalt har omkring 300 arbetstillfällen skapats i Högbo genom detta. 300 kanske inte låter så mycket men om liknande saker skulle göras i alla Sveriges nedlagda bruk så skulle det bli väldigt många arbetstillfällen och många orter skulle få ett lyft, säger han.

Men trots att inspiration kan hämtas från många håll när en ljus framtid ska formas för bruk som lagts ner och städer som krymper, så finns det inte några universallösningar som kan appliceras överallt.

– Man måste utgå från varje plats specifika förutsättningar. Det är det som är en av huvudtankarna med IBA, säger Anders Johansson. ■

LÄS MER:

IBA i Sachsen-Anhalt kan man läsa mer om på: www.iba-stadtumbau.de

Ett exempel på ytterligare ett IBA, det som pågick i Fürst-Pückler-Land 2000-2010, hittar man på: www.iba-see2010.de